

ՀԱՅՈՐ ԻԹ

1891

ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

ՀՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ ԵՒ ՆԱՅԱՊԵՏԱԿԱՆ ԾՆՆԴԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆՔ

(Շարունակութիւն և վերջ. Տես յ'էջ 273)

ԱՌՆԱՆՔ միւսանգամ յազգաբանութիւն Յարեթի, զոր բերինք մինչև ի Թորգոմ, ի հերայեցին՝ Թողարմա, ներկայացուցիչ չորրորդ ազգաբանութեան, Հաւաստի է որ Մովսիսի Խորենացւոյ ժամանակէն, ի քրիստոնեայ մեկնչաց Գրոց Սրբոց, Թորգոմ համարուած էր իբրու Հայոց նահապետ։ Յ'եզեկիելէ առնուած (Իէ, 14. 1Ը, 6) « ի տանէն Թորգոմայ » բացատրութիւն՝ յԱգաթանգեղայ գործածուած է, բոլորովին անկախ ի Խորենացւոյ, առ ի նշանակել զհայ ժողովուրդ։ Բայց այդ անուամբ կը դադրին աստուածաշունչ Ս. Գրոց վաւերականք, և Խորենացի կը բռնադատուի յառաջագոյն գործածած միջոցաց կրկին գիմել, և այնպէս կարող ըլլալ շարունակել զցուցակ սերնդոց Գամայ։ Գործածած միջոցք այնչափ համանման են արգէն, ի կիր առնուածներուն հետ, որ անմիջապէս տարակոյսք ի վեր

երևին: Միւսանգամ Աբիւղենոս է որ իրեն օգնութեան կը հասնի « ի մանր ազգաբանութիւն » կոչուած նորա գրքէն մէջ բերուած հատուածով մը, որպիսի գրութեան ուրիշ տեղ մը յիշատակութիւնը չիկայ: Ահաւասիկ նոյն հատուածը. « Արայն Գեղեցիկ՝ Արամեայ, Հարմեայ, Գեղամեայ, Ամասիայ, Արամայիսեայ, Արամենակայ, որ եղև հակառակ Բելայ՝ միանգամայն եւ կենախուզ »:

Հոս յայտնապէս աչքի զարնող է նմանութիւնն ի նոյն Աբիւղենեայ մէջ բերուած վկայութեան հետ յաղագս սերնդոցն Նիւնոսի, Նման քերականական կազմութիւնն, նոյնչափ թիւն յատուկ սնուանց, նոյն ընդհանուր կերպարանք իմաստոց: Այս ամենայն բաւական են զմեզ վախճընելու թէ յայլուստ փոխառնուած նմանութիւն մը կայ առջկնիս: Բայց տարակոյժ ստուգութեան կը փոխուին՝ երբ ուզենանք մէջ բերուած վկայութիւնն ստուգել, ինչպէս կրցանք ընել առաջին հատուածին նկատմամբ. եւ Մովսէս կարծես թէ գթալով վրանիս՝ յառաջագոյն կը փութայ ծանուցանել թէ աւելորդ տխատանք պիտի ըլլայ մերն՝ ջանալ ի գիւտ մանր ազգաբանութեանց, « զոր աստ ուրեմն յետոյ ոմանք բարձին » . այս է, մէջտեղէն վերուցին անհետ ըրին:

Ճշմարիտ չըլլալուն ապացուցութիւնը՝ կատարեալ կ'ըլլայ ոչ նուազ ենթադրեալ կեփաղիոնի հատուածով մը, զոր հեղինակը մէջ կը բերէ ի նեցուկ յԱբիւղենեայ առնուած անհարազատ վկայութեան:

Եթէ այս կերպով ստացուած եօթն անուանքը ձեռք առնունք ամբողջացընելու համար Յարեթի սերնդոց ցուցակը, մետասաներորդ տեղը տալով Արամայ, ինչպէս յայտնապէս կ'ուզէ Խորենացի, գեռ եւս տեղ մը պարապ պիտի մնայ, — հինգերորդն ի մէջ Թորգոմայ եւ Արմենակայ: Եւ ահա հոն՝ ազգագիրը կը դնէ զՀայկ, համանուն մեծ դիւցազնը, ցեղին ճշմարիտ հիմնադիրը, որոյ անունը հարկ չիկար օտար գրքէ մը հանելու, ուր ամէն իր ընթերցողք զայն կը ճաննային¹, թէպէտ չէր նա ի թուոյ աստուածոց վաղեմի հայ Պանթէոնին, այլ գէթ փոխադրուած էր յերկինս եւ դասակարգեալ ի մէջ աստեղաց: Աստուածաշնչի հայկա-

1. Գրեթէ ամենայն Թարգմանիչք Խորենացւոյ գրոց՝ պակաս մը ենթագրելով ի բնագրին՝ յԱբիւղենեայ տրուած ցուցակին մէջ կ'աւելցընեն եւ զանուն Հայկայ: Բայց եւ ոչ մին յընտիւր գրչագրաց Մովսիսի չունի զայդ յաւելում: Գուցէ հետք մը ըլլայ հոս Խորենացւոյ նախկին մոածութեան, գնելով ի հանգիպոյ Բելայ՝ զԱրմենակ, յունական համանունը, փոխանակ Հայկայ՝ հայ համանուն: Տեղ մը (Ա. 16) յորում կ'ըսէ Թէ Արամ՝ յառաջ էր քան զՆինոս, այս ենթագրութիւնը կրնայ հաւատարիմ ընել:

կան թարգմանութիւնը՝ որ գրեթէ կէս դար յառաջ է քան զժամանակն յորում Մովսէս իր պատմութիւնը կը գրէր, երկու տեղ Հայկ անուան տեղ կը դնէ զյունականն *Ἰακώβ*, նշանակելով զհամաստեղութիւնն որ ցարդ նոյն անուամբ կը կոչուի։ Շատ բանիք կրնայ ըլլալ Հայկայ այս անուան գործածութեան վրայ։ Ղի կրնանք համեմատել այդ զրոյցը (*légende*) Որիոնին հետ, և մերձեցընել առ Ներքովթ, իր կէս աստուածական ազգաբանութեան հետ, որ և նա՝ ինչպէս կը թուի, տուաւ զիւր անունն նոյն աստեղաց խմբին։ Բայց նիւթերնէս դուրս ելլել կ'ըլլար. ուստի բաւական սեպենք միայն ըսել թէ Հայկ ի թորենացոյ հնարուած անձնաւորութիւն մը չէ։ Այս կերպով վերահաստատած կ'ըլլանք որդի ի հօրէ գիծը, որ կը հանէ մինչ ի Թաբեթ՝ Գեղեցիկն Արայի սերունդը, որդւոյն և յաջորդաց Արամայ, ժամանակակցին Նինոսի։

Բայց ինչո՞ւ թորենացի ուզեր է ենթադրել յոյն հեղինակի հաստատած մը, այս ազգաբանութիւնն հաստատելու համար, մինչ ունէր արդէն Հայոց նախնեաց պատմութեանն համար Մար Արասայ կատինայ գրոց մեծ աղբիւրը։ և ահաւասիկ մէջ կը բերենք զայն, իր առաջին գրոց 12, 14 և 15 գլուխներէն, գրեթէ ամբողջապէս ի փոխ առեալ նոյն վաւերականէն։

« Սա, (Հայկ), կեցեալ ամս... ծնաւ զԱրամանեակ ի Բաբելոն » . (Գլ. 2)։

« Արմենակ կեցեալ ամս... ծնաւ զԱրմայիս » (անդ)։

« Արմայիս կեցեալ ամս... ծնանի զորդի իւր զԱմասիայ » . (անդ)։

« Ամասիա եկաց ամս սակաւս (և ծնաւ զԳեղամ) » . (անդ)։

« Գեղամ յետ ամաց անցանելոյ... ծնաւ զՀարմա » . (անդ)։

« Հարմա կեցեալ ամս... ծնաւ զԱրամ » . (անդ)։

« Արամ յետ ամի կենաց իւրոց ծնաւ զԱրայն » . (Գլ. 14)։

« Սա (Արայ) կեցեալ ամս ծնաւ զԵլարդոս » . (Գլ. 15)։

Բացատրութեան ձևը նոյն է ինչ որ արդէն գործածեր էր թորենացի Սուրբ Գրոց նահապետաց համար ի գլուխն չորրորդ և հինգերորդ, և որ ուրիշ տեղ չի գտնուիր իր պատմութեանը մէջ։ Հարկ է խոստովանիլ որ տարօրինակ պիտի ըլլար անոր շարագրութիւնն ընծայել յառաջ քան զհասարակաց թուականութիւնն ապրող հեթանոս ասորոց մը։ Հեղինակն անշուշտ միտք ունէր յետ հասուն հաշուոց պակաս մնացած կտորները լրացընել։ և առ որ կամ անփոյթ եղաւ, և կամ ժամանակը պակսեցաւ, իր գործը ամբողջացընելու։

Ուղիղն ըսելով, այս ծննդաբանութիւնն՝ կատարելագործուած օրինակ մը կը թուի մեզ, կամ ասանկ ըսենք՝ երկրորդ տպագրու։

Թիւն մը Մար Աբասայ Մժրնացւոյ ընծայուած նոյնատեսակ վաւերականին: Ընթերցողին կը թողունք այս երկու կտորներն իրարու հետ բաղդատելու հոգը: Ահաւասիկ նաեւ երկրորդը.

« Այս է Հայկն՝ որ ծնաւ զԱրամանեակ զորդի իւր ի Բաբելոն .

« Եւ ծնաւ Արամանեակ ուստերս և դստերս բազումս՝ յորոց անդրանիկն Արամայիս :

« Եւ ծնաւ Արամայիս ուստերս և դստերս բազումս՝ յորոց անդրանիկն Ամասիա :

« Եւ ծնաւ Ամասիա ուստերս և դստերս բազումս՝ յորոց անդրանիկն Գեղամ :

« Եւ ծնաւ Գեղամ ուստերս և դստերս բազումս՝ յորոց անդրանիկն Հարմա :

« Եւ ծնաւ Հարմա ուստերս և դստերս բազումս . յորոց անդրանիկն Արամ :

« Եւ ծնաւ Արամ ուստերս և դստերս բազումս՝ յորոց անդրանիկն Արայն Գեղեցիկ » :

Քիչ ետքը պիտի տեսնենք թէ ի՞նչպէս Մար Աբաս կատինա նոյն ցուցակը կը միացընէ չորս առաջին անուանց՝ որ են Յաբեթ, Թիրաս և Թորգոմ :

Թառա՛լ ըսինք թէ Քամայ սերնդոց ցուցակը անկատար մնացած էր, այսպէս վերջանալով .

10 Թարա

Նինոս

Հարմա

11 Աբրահամ

Նինուաս

Արամ

12

Արա

Խորենացի հրաւիրելով զմեզ զարմանալ երեք ծննդաբանութեանց համաձայնութեան վրայ, « ցԱբրահամ, ցՆինոս և ցԱրամ » և ցուցակները դնելէն ետքը վրայ կը բերէ. « Երեցունց ցեղիցն մեռաւսան գոյով ցԱբրահամ և ցՆինոս և ցմերն Արամ » : Արդ մեր ցուցակին համեմատ՝ Նինոս տասներորդ տեղը կը գրաւէ և ոչ զմե. տասաներորդ . որով ազգաբանական բաղդատական կարգաւորութիւն բոլորովին տակն ու վրայ կ'ըլլայ, Վասն զի չէ թէ միայն Աբրահամու, Նինոսի, Արամայ համաժամանակութիւնն կ'անհետանայ, այլ բոլորովին ընդունայն կ'ըլլայ հեղինակին աշխատանքը մէկ սերնդեամբ աւելցընելու ի սուրբ Գիրս գտնուած շարք սերնդոց Քամայ և Յաբեթի . իր ցուցակաց մէջ դնելով զՄիստրայիմ և զԹիրաս, նպատակ ունէր հասնիլ ի հինգերորդ ազգ յեբբեայ, « յորմէ անուն և տոհմ Հեբրայեցւոց, և վեցերորդ

յաջորդէն է Աբրահամ» : Երբեքայ քով կ'ուզէր դնել զԲել և զՀայկ, զմին՝ հիմնադիր Բաբելոնի, և զմիւսն նախահայր Հայոց. որով Նինոս և Սրամ հաւասարապէս պիտի ըլլային « վեցերորդ սերունդք » : Եթէ մետասաներորդ սերունդէն դէպ ի վեր ելլենք,

Աբրահամ	Նինոս	Սրամ
կը գտնենք ի հինգերորդին		
Երբ	Բել	Հայկ
և որ Մովսիսի խորենացոյ փնտռածն էր :		

Բայց ինչպէս կրցաւ այս պատրանաց մէջն ինկնալ : Ձի ոչ այնչափ ճշմարտանման կ'երևնայ ենթադրելը թէ բնագրին մէջ պակաս մը ըլլայ : Մեզ կը թուի թէ այս սխալը հեշտեաւ կրնայ մեկնուիլ :

Սեմայ սերնդոց վրայ ուսումնասիրութիւնն ընելով, զոր նախա-տիպ առած էր, դիտեր է որ երկու մասն կը բաժնուի .

1.⁰ Սէն ծննդաբանութիւն, զոր նուիրական պիտի կոչենք, ի Սաղա՝ չորս անձինք :

2.⁰ Հերբայեցոց ազգային ծննդաբանութիւնն յերբայ ցԱբրահամ, եօթն անձինք : Բովանդակն մետասան սերունդք : Նոյն հաշիւն ըրած է նաև ասորեստանեայք ինքնակալութեան նախնեացը :

1.⁰ Նուիրական ծննդաբանութիւն, ի Քամայ ի Ներբովթ, չորս սերունդք :

2.⁰ Ասորեստանեայք ազգային ծննդաբանութիւնն, ի Բելայ ցՆինոս, եօթն սերունդք : Բովանդակն մետասան սերունդք :

Սխալած է ի հաշիւն Նոյնացընելով զՆերբովթ ընդ Բելայ, որով Նինոս փոխանակ մետասաներորդին տասներորդ տեղը բռնած է : Խորենացոյ մտածութիւնը որոշ հասկընալու համար, հարկ է հետեւեալ կերպով վերակազմել զցուցակ դրից ծննդաբանութեանց.

Նուիրական ծննդաբան.	1 Սեմ	Քամ	Յարեթ
	2 Արփաքսադ	Քուշ	Գամբր
	3 Կայնան	Մեսորայիմ	Թիրաս
	4 Սաղա	Ներբովթ	Թորգոմ
Ազգային ծննդաբան.	5 Երբ	Բել	Հայկ
	6 Փաղէկ	Բաք	Արմենակ

Ազգային Ծննդար.	7 Ռազաւ	Անեքիս	Արամայիս
	8 Սեբուբ	Արբերու Ա.	Ամասիա
	9 Նաբովր	Քայաղ	Գեղամ
	10 Քարա	Արբերու Բ	Հարմա
	11 Աբրահամ	Նիկոս	Արամ
	12	Նիկոնաս	Արա Գեղեցիկ .

Նինուասայ ու Գեղեցիկն Արայի ⁽¹⁾ անուանք յաւելան, ոչ միայն իբրու խանձ կամ հրապոյրք մը ետքը դրուելիք ցուցակաց (Գլ. 29), այլ նաև ի պատճառս շամիրամեան արկածից և պատմութեան իր սիրավառ կրից առ Արա Գեղեցիկ, և որոց պատմութիւնը աւանդուած է նախ քան զյիշեալ ցուցակ անուանց ⁽²⁾: Այդ յաւելուածը առանց տարակուսի խորենացոյ կողմանէ եղած է:

Եւսեբեայ հետևողութեամբ՝ խորենացի իրարու մօտեցուցած է առաջին տասննահապետը և Բաբելոնի տասն առաջին թագաւորը՝ ըստ բերոստեան ցուցակի: Իրեն համար Քսիսիւթրոս, թագաւորաց վերջինը, մի և նոյն անձնաւորութիւնն է ընդ Նոյի: Բայց հոն կանկ չառնուր. այլ կը յաւելու թէ նոյն իսկ Նոյայ որդիք՝ ի հետնոսաց տարբեր անուամբք ճանչցուած են:

Ուզելով պատմել մեզ, ըստ Սիբիլային, գալատեղագին կրօնոսի ընդ Տիտանայ, այս խօսքերով կը սկսի. « Թառա՛լ քան զըուրզն և զբազմաբարբառն լինելոյ ձայնի ազգի մարդկան, և զինի նաւարկու թեանն Քսիսիւթրեայ ի Հայս՝ Զրուանն և Տիտանն և Թապետութէ լինէին իշխանք երկրի »: Եւ անմիջապէս վրայ կը բերէ թէ այս երեք անձինք՝ ինձ կը թուի թէ ըլլան Սեմ, Քամ՝ և Թաբեթ:

Զրուան՝ որ հին պարսկերէն լեզուով Ժամանակ կը նշանակէ, թարգմանութիւն է Κρόνος բառին՝ առեալ իբրու Χρόνος. խորհըր-

1. խորենացի յետ ասելոյ թէ մետասաներորդ կարգը կը բռնէր Արամ, կը յաւելու. « Զի Արայն երկոտասաներորդ է յետ Նոյի »: Հայ բնագիրն կ'ըսէ. « յետ Նինոսի »: Այնչափի է վրիպակը, ուստի և սրբագրութիւնը անհրաժեշտ. ուր ամենայն թարգմանիչք « յետ Նինոսի » գրած են, որ ամենևին իմաստ մը չունի: Միայն Գաբրիէլդի անգղադարձած կ'երևնայ, ու հակառակ իմաստով մը մէջէն կ'ուզէ ելլել. Impereiochè Ara, che nella serie è il duodecimo, sù posteriore a Nino, e morì giovine. Նոյնպէս ուղղագրելի է ի սկիզբն վեցերորդ գլխոյն « ցԱբրամամ և ցԱրայն », դնելով զԱրամ փոխանակ Արայի:

2. խորենացոյ յառաջ բերած ցուցակք՝ որգեծնութեան են և ոչ թագաւորութեան, ինչպէս առ Եւսեբեայ. որով Շամիրամ չէր կրնար այդ գասակարգին մէջ մտնել:

դականն Յապետոսիէ, որոյ վրայ շատ ⁽¹⁾ գիտնական տեսութիւնք եղած են, սխալ թարգմանութենէ մը յառաջ եկած է. բաւական է համեմատել՝ իբրու բնագիր առնուած սիբիլեան տողը.

Καὶ βασίλευσε Κρόνος, καὶ Τίτάν Ἰαπετὸς τε. ⁽²⁾

Բայց խորհնացի Յապետոսիէ ձեւը կը գործածէ, և ոչ երբէք Յարեթոս: Տիտան, Զրուանայ հակառակորդ թշնամին, ուրիշ մէկը չի կրնար ըլլալ՝ բայց եթէ Քամ, որոյ սերունդք, և ի մասնաւորի Ներբովթ—Բել, Տիտանեանք կոչուած են:

Այս կերպով հետեւալ խումբ մը կը ներկայանայ մեզ. Սեմ—Զրուան, Քամ—Տիտան և Յարեթ—Յապետոսիէ: Բայց հարկ էր գտնել նաև հեթանոս գիւցազանց անուանքը առ ի նոյնացնել անոնց հետ որ ծնունդք Քամայ և Յարեթի կը նշանակուին յաստուածաշունչ գիրս: Աշխատութիւնն ալ աւելի կը դժուարանայ. բայց մեր հեղինակը չուզեր կանկ առնուլ, եզրպտացուց քով կը փնտռէ այն անուանքը, զոր արտաքին պատմութիւն կ'ընծայէ սերնդոց Քամ—Տիտանայ. « Եզրպտացիք, կ'ըսէ, թուեն հաւասար Մովսիսի

Եփեսոս	{	որ է	{	Քամ
Արեգակն				Քուշ
կռնոս				Ներբովթ.

թողեալ զՄեսորայիմ: Եւ առաջին ասեն իւրեանց մարդ լեալ Եփեսոս և գտակ հրոյ »:

Բայց այս մերձեցումը բոլորովին անյաջող ելք ունի. որովհետև կռնոս, զոր քիչ յառաջ տեսանք թարգմանեալ ի Զրուան, կ'ըլլայ Ներբովթ: Միայն յայտնի կ'ընէ մեզ թէ խորհնացի՝ Եւսեբեայ Քրոնիկոնին հայկական բնագիրը կը գործածէր, և որ կրճատեալ է ի տեղումս:

Մար Աբաս Կատինա պիտի ընծայէ մեզ գհեթանոսական ծննդաբանութիւն Յարեթ—Յապետոսիէայ: Աղեքսանդրի ժամանակ գրուած գիրքը, զոր գտաւ ի գիւսան Նինուէի, կը սկսէր Զրուանայ, Տիտանայ և Յապետոսիէայ վրայ խօսելով. « Յորում և գիւրպանչիւր ոք ի ծննդոց երից նախարարականացս այսոցիկ

1. Հմմ. Լեւորման, Ռեքոստ, 422.

2. Միսիլլեան պատգամք, ապ. Աղեքսանդր, հատ. Գ. 110:

արանցս՝ զարս անուանիս կարգաւ շարադասել յիւրաքանչիւրն տեղիս մինչև ցրագում մամ »։ Բայց այս ծննդաբանութիւններէն՝ զայն միայն առնելով որ Հայոց կը պատշաճէին, Մար Արաս չէ կրցած ծանօթացրնել խորենացոյ՝ բայց միայն Բաբելթի սերունդը, որոյ արդէն ազգային մասը ուսումնասիրեցինք, ի Հայկայ ցԱրա Գեղեցիկ, Կը մնայ մեզ նկատել այն անուանը որ աստուածաշունչ գրոց հետ կը համաձայնին, ի Բաբելթայ ցԹորգում։

« Այդ ի սոյն մատենէն սկսեալ, — ըստ բացատրութեան խորենացոյ, — ասացից,

Բապետութէ	{	որ է	{	Բաբելթ
Մերոզ				Գոմեր
Սիրաթ				Թիրաս
Թակլաթ				Թորգում

« Յետ որոյ նոյն մատենագիր յառաջ մատուցեալ ասէ. Հայկ, Արմենակ և զայլսն ըստ կարգի »։

Բառաշագոյն ալ մերձաւորութիւն մը ուզած էին գտնել Բաբելթ անուանս ընդ Իսթեծէի հօրն Պրոմեթեայ. բայց դիւրագոյն եւս է նմանակցութիւն Մերոզ⁽¹⁾ և Սիրաթ անուանց ընդ Գոմերայ⁽²⁾ և Թիրասայ. երկու առաջինքն ուրիշ բան չըլլալով բայց տառերու կարգի փոփոխութիւն ընդ երկրորդաց, իսկ նկատմամբ Թակլաթայ՝ չենք կրնար գտնել թէ ի՞նչ պատճառաւ նոյնացուցած է ընդ Թորգումայ⁽³⁾։

Խօսինք միայն երկու անուանց վրայ՝ յորս տառերու կարգի փոփոխութիւն կայ ըսինք, Զանոնք յօրինողը անշուշտ աչքի առջև ունէր հետեւեալ ծննդաբանական ցուցակը. Բաբելթ, Գոմեր, Թիրաս, Թորգում։ Մեր այս ուսումնասիրութենէն յայտնի կ'ըլլայ որ խորենացի որոշ նպատակաւ մը գրաւ զՄեատրայիմ՝ և զԹիրաս՝ Քամայ և Բաբելթի սերնդոց մէջ ըստ կարգի անդրանկութեան։

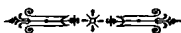
1. Հայ բնագիրը կը դնէ Մերոզ. բայց դ տառը պէտք է փոխուի ի գ. Այս երկու տառը դիւրաւ իրարու հետ կը շփոթին հայկական գրութեան մէջ։

2. Փոխանակ Գոմեր անունն ի հայ թարգմանութեան Գոմեր ալ կոչուած է (Նշեցիկէ ԼԸ. 6). և մտադրութեան արժանաւոր զուգահէյտութեամբ մը, որ մեր առաջարկած ուղղագրութիւնը կ'արդարացնէ, Զոհրապետն տպագիրն (Վե. նետիկ, (1805) ունի Գոմեր փոխանակ Գոմերայ։

3. Պատկանեան, Արձանագիրք Վլանայ, էջ 87 և հետ. — Գարագաշեան, Պատմ. Հայոց, Ա. 136։

Որով Մար Աբաս կատինայի գերբը որ կը ցուցնէ մեզ զՍիրաթ իբրու համաժամանակ թիրասայ, չի կրնար յառաջ ըլլալ քան զթորենացի: Զի կրնար դարձեալ իրմէ ետքը ենթադրուիլ, որովհետեւ իբրեւ գլխաւոր աղբիւր մը կը ծառայէ հայ պատմիչն ամբողջ առաջին գրոցը, ու մասամբ նաեւ երկրորդին: Ուստի կը հետեւի թէ Մովսէս թորենացի և Մար Աբաս կատինա մի և նոյն անձն են:

Ահաւասիկ ինչպէս անոն մը միայն, վրիպակաւ մուծուած հին նահապետաց ծննդաբանութեան կարգին մէջ, կրնայ ծառայել ի լուսաւորել, թերեւս նաեւ ի լուծել, գրականական առեղծուած կամ խնդիր մը:

ՆՈՐ ԼՐԱՑԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՑ

ԱՐԱՍԻԱՆԵՐՆ (Աւահք). Արեւելեան ազգերի հին պատմութիւնը: Եգիպտոս, Փիւնիկիա, Միջագետք (Գազգէ — ասորեական, Ֆարսիշիա), Իրան (Մարաստան, Պարսկաստան): Հին գրութիւններով և քարտէշներով զարգարած: Թիֆլիզ. Տպ. Մ. Գ. Ռոսինեանցի, 1891: 80 մեծ, I-IV — 281 էջ, Գինն 1 ռուբլի:

ԳԱԹԸԹՃԵԱՆ (Հ. Յովսէփ Վ.). Հանգանակ հաւատոյ որով վարի Հայաստանայց եկեղեցի: Վիեննա, Միխի. տպարան, 1891: 80 մեծ, 49 էջ:

ՄԱՄՈՒՐԻԱՆ (Մ.) — Աւանին տնտեսութիւն: Վաւերացեալ յՈսոռմական Խորհրդոյ Ողջ. վարչութեան: Կ. պոլիս, Տպագր. Նշան Կ. Պէրպէրեան, 1891: 130 էջ 290: Գինն 8 ռուբլի:

ՄԱՅՐ ՅՈՒՅԱԿ ՀԱՅԵՐԷՆ ՁԵՌԱԳՐԱՅ, հրատարակեալ է Միխիճարեան Միւրանութեան:

Հատոր Ա. Առաջին: — Տեար Ա. Յուլյակ հայերէն ձեռագրաց կայսերական Մատենադարանին է Վիեննա: Կազմեց Հ. Յակովբոս Տաշեան. Միխի. Ուխտէն: Վիեննա, 1891. Միխիճարեան տպարան: Քառածաւ մեծ. երկիշեան. I-VIII — 49 էջ, Գին ֆր. 1.80:

ՓԱՓԱՋԷՆՑ (Վ.) — Պատկերներ Հայերի կեանքից: Հրատարակութիւն Արեւիկայեանցի: Հատոր Ա. Մոսկուա, տպ. Մ. Բարխուդարեանց. 1891: 8, էջ. 327. Գինն 1.25 ռուբլի: